

אייזיק מאיר דיק
ר' שמעיה
מברך המועדות

—
תרגום והקדים מבוא
דב סדן

ר

ספריית 'דורות'

אייזיק מאיר דיק
ר' שמעיה
מברך המועדות

ודברי סיפור אחרים

תרגום והקדים מבוא

דב סדן

ספריית 'דורות'

הוצאת מוסד ביאליק ירושלים

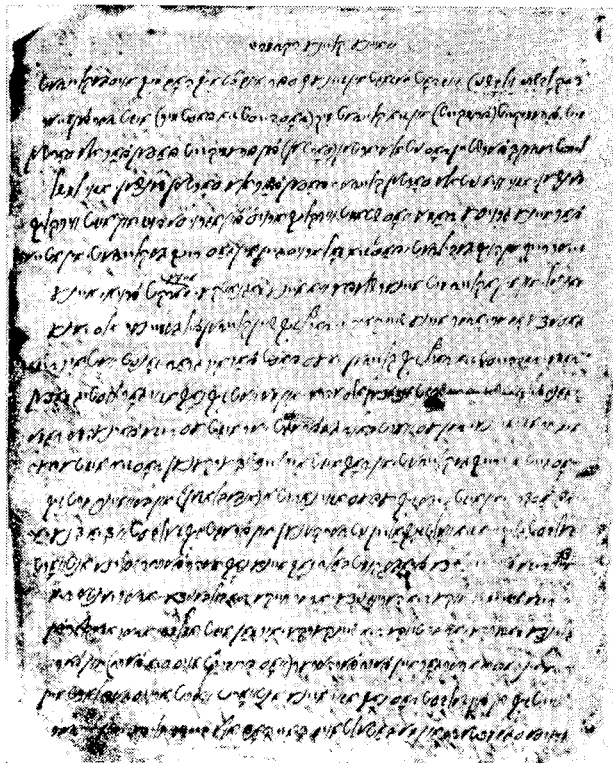

על המחבר וחיבוריו

א

המסורת, המעמידה את ראשיתה של האומה על שלושה אבות, נמשכה גם לכמה מיני ראשית אחרים בתולדותינו, ועדות לה, בשני דור אחרונים, אף ספרות יידיש המודרנית שמבקריה מעמידים אותה על שלושה אבות, והם: מנדלי, שלום-עליכם וי. ל. פרץ. אבל דין להזכיר, כי הם עצמם לא ראו ולא יכלו לראות את עצמם ראשונים, ונמצאו גם להם, בייחוד לאמצעי שבהם, שלושה אבות בשלפניהם. ואמנם, שלום-עליכם מדבר בפירוש על שלישייה, ועד היכן מגיעה הכרתו בה והוקרתו לה ניתן ללמוד מתוך שהוא תולה בהם כינוי של ענקים.

והנה משלושת האבות אך האחד, מנדלי, חי עתה לא בלבד בתודעתו אלא גם בידעתו של דורנו, ואילו שניים האחרים, איזיק-מאיר דיק ויצחק-יואל לינצקי הם, לכל המוטב, כחינת פרקים בהיסטוריה של הספרות, וסימנך: אם לפסוח על קצת קטעים משלהם, השלובים באתולוגיות וספרי-לימוד, הרי גם כתבי לינצקי גם כתבי דיק אינם זוכים לחידושי מהדורות; ראשון נעשה בו ניסיון בודד, והוא פירסום קיצור 'דאס פוילישע יינגל' (וינה 1920), ואחרון נעשו בו שני נסיונות — נסיונו של דוד קאסל (1922) להוציא קצת סיפוריו על דרך מודרניזאציה, שלא היתה פטורה משרירות, כפי שהטעימו המבקרים שדנו אותה ברותחין, ונסיונו של שמואל ניגר (שיקאגו 1954), שנעשה גם הוא במידה צנועה של זהירות; והצד השווה שבשני הנסיונות, שאין בהם כדי לשנות מאותה גזירה של שיכחה והשפחה, שירדה על שני הסופרים האלה. וכך נשתגר ההרגל למנות את איזיק-מאיר דיק עם ראשוני בוני ספרות יידיש בדורות האחרון-נים, כשאפילו המתעניינים בספרותה ותולדתה יותר משהם יודעים אותו הם יודעים עליו.

כתב-יד של א. מ. דיק

ב

א. מ. דיק היה איש וילנה, בה לידתו (תאריכה מתנווד בין שנת 1806 ושנת 1814) ובה פטירתו (1893), ובה יצאו רוב ימי חייו, ואף יציאותיו לא הרחיקוה הרבה מעליה, שכן ישב בעיירות ליטא (זלוחה, זופרין, נסוויז), והוא נלוש בחומרה ורוחה של אותה עיר ואם בישראל, שהיה בה מראשוני ההשכלה והיה אח וריע למשכיליה ונתן ידו לכמה מתכניותיהם — פנייה אל השררה שתגזור על מלבושים היהודים הנהוגים, תקנת החינוך על דרך העמדת בתי-הספר, תקנת סדרי התפילה כדרך משכילי אשכנז ('טהרת הקודש') וכדומה, אך הוא היה שונה מהם גם בדרכו בחיים גם בדרכו בספרות, בחיים — לא נבדל במנהגו ובמלבושו מרוב יהודי-העיר והיה מעורה באורחם והליכותיהם; בספרות — אף כי כמותם כמותו מאוהבי השרידה היחידה, לשון-האבות, וממטפחיה, ועדים לכך חיבוריו בה (מסכת עניות, האורה, זפרונה, יון מצולה על תוספאותיו), או חיבור כפול לשון ('מחזה מול מחזה' — 'פורים שפיגל'), הריהם מיעוט בכלל כתביו (ועמד עליהם ש. ניגר במאמרו ב'העבר' 1919, ואחר-כך 'אחי-עבר' תרפ"א), ואילו רוב כתביו ועיקרם קונטרסים, שמניינם מגיע למאות, כתובים בשפת-האמהות, יידיש, ובה קנה לו בשעתו את עולמו.

חיבורים אלה שונים ומגוונים בעניינם וסוגיהם — לרוב הם מעשי עיבוד של מקורות שונים, מהם גלויים מהם סמויים, מהם יונקים מתחומה של ספרות-בית, מהם שאובים מבארה של ספרות-חוץ, והוא עניין למחקר מפורט. בכלל העיבודים האלה מצויים מעשים של תרגום, הגורע אמנם ממקורם, אך אף מוסיף עליו מצדי-צדדים, ורוב התוספות מכוונות להסברה, ברוח ההשכלה, ויש שגם ההסברה טוענת הסברה, ומכאן דרכו שלא להסתפק בהערות אלא לעטר גם אותן בהערות. הכוונה הברורה, שהדריכתו בעיבודיו אלו, היא השפלת הרבים ברוח המוסר והביקורת (בלשונו: קריטעש און מוראלעש), אבל לא אחת תשוקת השיחה פורצת גבולות מגמתו, והוא מתגלה בסגולת

משוחח-לתומו, כדרך שיחה (שמועס) של אנשים יהודים וכדרך gawęda של אנשים פולנים, והוא משעשע בשילובי-סיפור ובקטעי-תיאור, המעמידים אותו במחווה של אמנות או בקיי-רובו.

ג

אפילו סקירה קלה וחזרת על מגוונת הנשאים של מעשי תירגומו ועיבודו מעמידה לפנינו תשלובת עשירה של ציבורי-יניקה — אנו מוצאים בהם חיבורים הבאים לחבב את ערכי-ישראל, תורתו, תפילתו (פרקי תהילים לרבות הפירושים מצו-דת-ציון ומצודת דוד; זמירות של שבת; הגדה של פסח; הלכות דרך ארץ; חובת נשים והיא קיצור שולחן ערוך לפשוטי-עם, וכדומה), כשם שאנו מוצאים בהם חיבורים הבאים לחבב את ארץ-ישראל (סיפור ארץ הקדושה; קורות ירושלים; איגרת ר' עובדיה ברטנורא לאביו) וחיבורים שעניינם פרקים מספרותנו הקדומה (הדרת זקנים והיא איגרת-אריסטיאס לפי תרגומו של ר' עזריה מן האדומים), מספרות ימי-הביניים (מבחר הפנינים), וביותר מספרות הדורות האחרונים, אם לפני ההשכלה ('מסילת ישרים' לרמח"ל), אם בתוכה (סיפורי חכמי יוון, נוסח יהודה לייב בן-זאב ב'בית הספר' שלו), וכן ספרי לימוד במקצועות-מדע, בין מדע ממשי (מלאכת מחשבת — חשבון ותשבורת), בין מדע מדומה (חכמת היד).

אבל חובה לציין, כי חיבורים אלה וכאלה כלולים בהם עיבודים, היוצאים מכלל תרגום ונכנסים לכלל מקור, כגון סיפורו: 'דער פרוש פון בארדיטשוב' (הפרוש מברדיצ'ב), השאול, אמנם, מזולתו ('שלמה מול אדר' לר' שמואל זינויל צאהלן), אך המעבד הטיל בו שינוי לצד מסגרת ההווי ולצד טיב הנפשות ובייחוד לצד המגמה, עד שסימני הפיקארסקה נחלפים באותות ריאליסטיקה, ולפנינו סיפור משכילים, ביתר דיוק: מהתלת-משכילים מובהקת. ולא עוד, אלא עיקרה של המהתלה חוזר גם בחיבורים אחרים (כגון הסיפור: 'די אורחים אין דוראצעסאק'). ואם במקור שלפני ההשכלה כך, במקור של

ימי ההשכלה לא כל שכן, כגון הסיפור: 'דער גלגול', והוא עיבוד חיבורו הנודע של יצחק ארטור 'גלגול נפש' (ומעניינת ההשוואה בין המקור לבין קירובו — ר' יצחק בר לוינזון ובייחוד בינו לבין עיבודיו האחרים, אם בשילוח דרך סיפור — א. ב. גוטלבר, אם במקוטע דרך שיר — מ. ל. לילינבלום).

ולעניין מקוריו בספרות ההשכלה וסביביה, הרי הם מפליגים גם לסיפורי היהודים כותבי לעז — בין אספי דברים שהוא פורש שם, כגון 'שבת-בלאט', בין דברים שאין הוא פורש שם כגון Sippurim של פאָשלאס, בין חטיבות של מחברים שנמשך להם, כגון אהרן דוד ברנשטיין ('פייגעלע מגיד') וכדומה. ולא חש המעבד כי היתה בו, האדוק במשכילותו הראצינאלית, יד הרומאנטיקה, שחילחלה בנפש המחברים ההם, שלאחר שנחרב, בחפצם ואף בידם, עולמם הישן נהגו בו מנהג של רוב חיבה, ואפילו של מעט כמיהה. ומשנוספה לכך גם השפעה מבחור, שהוא מזכירה בפירוש, הלא הם הטילים על פני וילנה לכודז'קו, הוציא מתחת ידו כמה חיבורים, שההקדמה להם והצינונים בתוכם יש בהם משום הסתייגות מגישה רומאנטית, אך תוכנם ועניינם יש בהם משום התערות בה, וככל המשוער הוא עצמו לא חש באותה סתירה. ועדים לכך לא בלבד חיבורים, שיש בהם יסודות של אגדות-פלאים, שדים וקסמים, אלא בייחוד סיפורים האגיגראפיים, שמפותכים בה מפלאות-צדיקים ותוכ-חות-מוסר, ויותר משחש המחבר חש קוראו, בייחוד קוראו הרחוק, בנפתולים של המשכיל-לרצונו והפולקלוריסטן-לכורחו.

ד

ואף שניכר בו העירוב של מגמה משפילית ותכונה עממית, שהגיע לפעמים לידי מיוזג, והוא שעמד לו לעשות יסודות שונים, ואפילו סותרים, עניין לסיפוריו, ובכוחם ומכותם לקנות לבם של רבבות קוראים, ובייחוד קוראות, שנעשה כאין ספק-קבע לחמדת-קריאתם (הוא חתם על חווה, שעל-פיו התחייב להמציא לבית האלמנה ראם ובניה חיבורים לעתים מזומנים — הנוסח נדפס בזכרונותיו של שלמה שרפרק, תשט"ו), אין להוציא

את המחבר רב-העשייה הזה מתחומם של זמנו, סביבתו, חוגו על השקפתם ותפיסתם. אדרבה, לא בלבד בסיפוריו, שהתפרנסו מחומרי-קריאתו, אלא אף בסיפוריו, שינקו מחוויותיו וזכרונותיו, והם, כמובן, מיטב-יצירתו ועשייתו, שקד לשלב את תכניה של ההשכלה לסעיפיה השונים, ושעל-כן אין צריך רוב דברים כדי להסביר, כי סיפור כגון 'המתעלף' בא להמשיך את פולמוס הלנת המתים וסיפור כגון 'ליל הושענא רבה' ואף חלקו של סיפור 'שמעיא גוט-יום-טוב פיטער' או 'דיא נאכט פון ט"ו כסליו' (ליל ט"ו כסליו, ליל סעודת החברה-קדישא) וכדומה, באים להמשיך את המלחמה באמונות טפלות, כאמונה בענין הצל בליל החותם או ברוחות מתים ושדים וכיוצא בהם, אך ההווי על ענייניו ונפשותיו, שהיו לו כטפל לעיקר נעשים לנו, הקוראים הרחוקים מזמנו ומקומו, כעיקר ופעמים אף כעיקר העיקרים, ושעל כן חיבוריו הם לנו כאוצר בלום של תיאור קלסטריום ודיוקנאות, מהם שנעשו שם דבר (חיציקל אַליין, יעקלי גאַלדשלעגער, שמעיא דער גוט-יום-טוב פיטער, וכדור-מה), ציורים שיש בהם כדי טיפולוגיה משופעת של רחוב היהודים (הבדחן, השדכן, השמש, המשרתת, בחור-הישיבה העני, נער הרחוב, הממזר וכדומה), ולא עוד אלא מי שחתם על בקשה לרשות, שהיא תגזור על בגדי היהודים, ולשנים נחרד לראות במו עיניו, כיצד גזירה זו נדרשה הלכה למעשה, הרי בבואו להשלים את אסופת מאמריו הרוסיים של א. ל. לוונדה (נדפסה ב'דיעץ') על הבגדים האלה, בייחוד אלה שעברו ובטלו, כתב חיבור מפורט, 'די קליידער אימוועקסלונג') שערכו לתול-דות ההווי שלנו לא ישוער. הלכך לא נתמה למצוא בחיבוריו סיפורים כגון 'פאָרוסקע דער שומר' או 'דער יורד' (ולדעת אברהם יערי הוא ממקורי 'והיה העקוב למישור' לש"י ענגון), ואף 'נטקע גנב' — המעמידות אותו מספר, שעיקרו מתמצה בסיפורו, סיפור ההווי.

אין צריך לומר, כי הוא הדין בסיפורי-הומור, כגון 'א פאָרדרייענעט' (בלבולת), שבו הפעיל, דרך שחוק, מסכת qui pro quo, ובייחוד אסופת החיבורים וההלצות ('בליצענדע

וויצען אָדער לאַכפּילען; וכן : 'וויטצען מיט שפיטצען'. ולא עוד, אלא אף כמה וכמה סיפורי-בדים (גלגולת מת, מת חי, תרנגול שחור וכדומה) וכן כמה וכמה סיפורי-הרפתקה (שודדים וראש להם קארטוש, ובייחוד מסעות וסכנותיהם), אפילו ניתן בהם זעיר-שם וזעיר-שם מתוכחת-משכילים, הרי היא כקליפה שהסרתה קלה, כמעט באפס-יד, והחיבורים מתקלפים כסיפורים לגופם, הפרוים גם לצד ספרות של אמנות גם לצד ספרות של בידור, והרי מעמד-הביניים שבין שני סוגים אלה הוא-הוא מעמדו של א. מ. דיק ושל מחברים שהם תלמידיו בין מבחינה גיניטית (שמ"ר, שיצא לו מוניטון כדי כך, שכמה מחיבורי דיק נדפסו משמו, וכן יהושע מזה, יהושע בודוזן), בין מבחינה דיאלקטית (ר' בן-ציון אלפס).

ה

עם כל שאיבתו מעברים, היה א. מ. דיק נטוע ועומד בטבורה של קהילת ישראל, קהילת וילנה, ומכוחה גבר חיבורו בתולדות ישראל, וטיוליו בשביליה יוכיחו. כשם שלא מקרה הוא לו חיבור כגון 'דער אידישער פּאָסלאַניק' (והוא מעשה במשיח שנתגלה בעירו בשנת 1822), כך לא מקרה הוא לו סיפור על הקאנטאניסטים ('דער סאַלאַטסקע סיין'), כי הרי עליו עצמו כמעט שעברה כוס; ורישומי זמנו וסביבו ניכרים בסיפורו על יהודי וארשה בימי מרד הפולנים (מיאטעזש), או סיפורו על הרוזן פוטוצקי וגיורו ומותו על קידוש-השם (אמנם הגיע לידינו לאחר שחלו בו ידיים מתקנות), וכשם שלא מקרה הם חיבוריו על יהודי ליטא (לדבריו, על-פי האחים ויגדהאם) או על הליטאי בוולין, כך לא מקרה הם לו טיוליו הרחוקים יותר — אם במקום, כגון סיפורו על יהודי מארוקו; אם בזמן, כגון סיפורו 'מלכה אונ הדסה' על ימי ריכארד לב-הארי (והוא לפי אויגן ריספארט, הוא-הוא הרב ר' יצחק אשר פראנקולם, ויצא בתרגום עברי של מרים מרקל-מוזסון, ידידתו של יל"ג, ואף בימינו בעיבודו של מ. ז. וולפובסקי 'מצודת יורק'), וכעין זימון בין הווה ועבר הם לו כמיני תופעות-מישנה של דמיונות ועלי-

לות כגון 'דיא צווייטע יהודית' (ומקום גבורתה בדור קודם ובווילנה) ואפילו 'העלענע די צווייטע' וכיוצא באלה.

אבל הדיבור על טיוליו לתחומה של תולדת העם, בין דורותיה רחוקים בין דורותיה קרובים, מעלה כמאליה את השאלה, מה דמויות בה נראו לו עשויות כמופת לדורות ולדורו בכללם. קודם-כל הם רבנים, ששלימותם האמונית וחיטביותם המוסרית מסגלות אותם להיות כמשאת-נפשו של איש ישראלי, ואנו מוצאים בכללם את ר' יום טוב ליפמן הלר, בעל התוספות יום טוב, ר' דוד סג"ל בעל הטורי-זהב — אליהם ואל כמותם הסב המספר את דעת הקוראים בדרכים שונות, אם בתרגום דבריהם או קיצורם, אם בסיפורי חכמתם, בסביבי דורו בולטת הערצתו לגאון מווילנה, לר' רפאל כהן, שסופו רבה של האמבורג, לר' אברהם דאנציג בעל 'חיי אדם' וביותר לר' ישעיהו מז'וכוביץ, כמין צדיק של מתנגדים והצד השווה שהם מתוארים כאישי-מופת.

בדרך כלל ניתן לציין, כי הוא ראה דמויות-מופת בתחומה של המתנגדות, עד שלפעמים מיטשטשת לו ההבדלה בינה לבין ההשכלה (וכן, למשל, הוא מגדיר את שמשון הלוי בלוך כמתנגד גדול), והוא אף מביא, מתוך חיבה יתירה, דברי מוסרם של שלוחי המתנגדים, אלה גדולי דרשניהם — המגיד מדובנא, ר' צבי ווידיסלאבסקי (אביו של ר' שמחה-בונם מפשיסחא) ור' לייב טארלר; והמעניין הוא, כי הוא מביא מדבריהם שהשמיע באשכנז. פעמים מתעורר הרושם, כאילו הקואליציה שבין המתנגדים וראשוני המשכילים, לרגל מלחמתם המשותפת בחסידות, היתה למעלה מאפיוודה חולפת. ואולי פעל בו החפץ לאשר את הלגיטימיות של ההשכלה, מתוך שהעמיד אותה לתומו כיוור-שתם של הרבנים שהיו ואינם והיו טובים מן הרבנים ההווים וישנם.

והרי האמונה בימים הראשונים הטובים מאלה מילאה כמה מבתי נפשו — בין נתן עינו במה שהיה קרוב במקום ובזמן, הלא היא וילנה, שהיתה בעיניו כליל השלימות, אך בני סביביה שפלוש אליה קלקלה; בין נתן לבו במה שהיה רחוק במקום

ובזמן — תפיסת הפאטריאכאליות וחמדתה, כפי שגשתקפו במקרא והעתידה להתחדש, וכנראה לשם חידושה קרא להליכה לערבות אמריקה, ואפילו תיאר חידושה ממש (והוא התעניין בה באמריקה לא בלבד באזורה של ההזיה אלא אף באזורה של המציאות, בעיבוד ספרו 'דיא שקלאוועריא', שהוא עיבוד ואפילו ייחוד סיפורה הנודע של הרייט ביצ'ר סטאו 'אוהל הדוד תום'). איך כל אלה וכאלה, לרבות האיטופיה החינוכית שלו (שנתפרסמה בידי ש. ניגר מתוך כתב-יד) הסתדרו בצד כמה מדעותיו הקדומות והמופרכות — לאלוהי הסתירות פתרונים.

1

מחקר פועלו בכללו ובפרטיו רחוק ממיצויו, ובאמת ניתן לדבר על מיני התחלה בלבד, אף שהתעניינו בו מגדולי החכמים (אהרן ילינק בווינה, דוד רוזין בברסלא, משה גאסטר בלונדון) וניסו באסופת פורותיו שבדפוס, הרי אפילו מספר חיבוריו לא היה ידוע כדקדוקו, וכבר עמעמו בו בחייו (ב'המליץ' 1868, כלומר בעיצומה של כתיבתו הפורה, נמנו חמישים וחמש יחידות), וגם עתה, כשמצויות בידינו רשימות ביבליוגראפיות, בין המצורפות לערכו בלפסיקאות (ז. רייזן, וביתר הרחבה בלפסיקון של ספרות יידיש החדשה, כרך ב), בין הנתונים כפירסומי ביבליוגראפיה מיוחדים, ביחוד מחקריו של יצחק ריבקנד בתוספאו-תיו של ש. ניגר ('ייווא בלעטער' 1922), ושל אברהם יערי ('ספרי א. מ. דיק בירושלים', קרית ספר תשי"ז) לא הגענו לתשלום הידיעה, וניתן לשער, כי כמה וכמה מחיבוריו עלומים מידיעתנו.

אף מחקר מקורותיו רחוק ממיצויו, אם כי עסקו בו מטובי החוקרים (ש. ניגר, מכס וויינרייך), ואין צריך לומר מחקר לשון, נו, שהוא כבית-אוצר של פתגמים, מימרות, מטבעות-לשון, מורשת יידיש היונקת מן השיתין. (והרבה מביא מהם נח פרי-לוצקי בספרו 'דאס געוועט' וכן הרב ר' יהודה אבידע בספרו 'דער וואונדער-אוצר פון דער יידישער שפראך'). אמת, לשון-נו קיימה מלוא אמינותה אך בראשיתו ונמשכה כתריסר שנים

שבהן הקפיד על לשון העם כדרך שהקפידו אבות ספרות יידיש המודרנית, למן ראשוני המשכילים מחברי הקומדיות, אייכל וולפסון, דרך מנדל לפין ושלמה אטינגר, עד ישראל אקספנלד, אך לימים סטה מדרך האמינות ולשונו נערבה, גם מצד התחביר גם מצד הלקסיקה, רוב יסודות פורעים, מהם רוסיים וביי-תר גרמניים. אבל גם בסטייתו לא חדלו חיבוריו מהיות בית-גנוים, וכל שניסה לבדקו העלה בידו רב.

ובבואנו עתה להביא לפני קהל הקוראים העברים מבחר כתביו, התכוונו לתחזית של עיקרי-כיוונו, ושעל כן ראינו להביא שלושה סיפורים גדולים יותר, וכן רוב חלקים מתוך כמה וכמה סיפורים, והם פרקים העומדים לגופם, ואף צרורות קטעים העשויים לשקף את ריבוי פניו, ותהא זו פתיחה לתג-בורת ההתענינות בו ובפעלו.

סיון תשכ"ו

דב סדן